

תהודה

כתב עת למורשת יהודי תימן

גיליון 33

תשע"ח

עורך:

אדם ברנון

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תיעוד ומחקר
מייסודו של עובדיה בןשלום

תוכן העניינים

- 5 דבר העורך
7 דבר יושב ראש האגודה

גולת תימן

- 9 **ירון סרי וזהר עמר**
גידולי תימן על פי אלואסעי

- 22 **אלעזר חבשוש**
תעודות חדשות מבית הדין בצנעא ושליחיו

- 39 **עמרם עוזירי**
יהדות תימן – עדה שלמה של בני תורה

- 68 **גלעד צדוק**
קהילת חביל אלגלב שבדרום־מזרח תימן

- 91 **יהודה עמיר**
מפרקי הילדות בגלות תימן

- 98 **שי שבח**
זיכרונות ר' יחיאל שבח

- 129 **אהרן גימאני**
מאורעות אחרונים בגולת היהודים בעיר הבירה צנעא

עולי תימן בארץ ישראל

- 156 **אדם בךנן**
שלושה רעיונות יצירתיים במשנתו של הרב אברהם ערוסי

קפרות

- 182 **יוסף יובל טובי**
משלי יחיאל צברי

שירה

אורי מלמד

- שיר ופשרו – יאִבֹּן אֶתְרֵן וְיֵיחַ
שיר שבח של ר' שלם אלשבזי לכבוד האימאם
- 190

תום פוגל

- שירת הדיואן בשרעב ומשורריה
- 201

אמנון לוילביא

- תינוקות וילדים מארץ תימן
- 227

יהודה בן־יחיאל

- רבנו שלום שבזי
- 229

עזרא בן יצהר

- אל תסתכל בזקנקן
- 231

אברהם צובירי

- ש"ץ במבחן משרד הרישוי
- 233

אסתר קאפח

- חנוכייה מקורית
- 237

ירון סרי וזהר עמר

גידולי תימן על פי אלואסעי

הפלורה (צמחיית הבר) העשירה של תימן וגידולי החקלאות שבה היו מאז ומתמיד נושא חשוב בתרבות החומרית והרוחנית של תושבי תימן. דבר זה לא פסח על יהודיה. דוגמאות למכביר ניתן למצוא בשירת יהודי תימן המשלבת בתוכה שמות צמחים¹ וכן בעולם פרשנות המקרא והמשנה שהושפע מצמחייה זו.²

בשל הגיוון הגיאוגרפי והאקלימי גדלו בה מגוון גידולים חקלאיים. עולי תימן שהגיעו לארץ ישראל מאזורים שונים בתימן מציינים בזיכרונותיהם צמחים רבים בשמותיהם; אם כי טרם יוחד לכך מחקר נרחב ושיטתי שיעסוק בזיהוי צמחים אלו. מטרת מאמר קצר זה היא להוסיף נדבך נוסף בכל הקשור לידע בתחום זה באמצעות תרגום בליווי הערות של פרק מחיבורו של הסופר התימני הנודע אלואסעי (1878–1960), המתאר את גידוליה המסורתיים של תימן בזמנו.³ מדבריו נמצאו למידים שהמידע משקף את תמונת המצב החקלאית עם סיום השלטון העות'מאני בתימן בשנת 1918 ותחילת שלטונו של האמאם יחיא חמיד אלדין אלמַתְוֹכַל. חשיבותו של מקור זה היא בכך שהוא מביא את הפירוט השלם ביותר המצוי בימינו מתימן על גידולי התרבות בעת החדשה. מחד גיסא, הוא משקף את מצב החקלאות המסורתית בתימן בטרם חלו בה שינויים והשפעות משמעותיות, ומאידך גיסא ניתן למצוא גם חדירה של כמה מגידולי העולם החדש.⁴

1 דוגמה לכך ניתן לראות בשירו של רבי שלום שבזי 'תנאדם אלמשמום בבוסתאנה', שבו נזכרו למעלה מ-20 צמחים, בתוך: חופת חתנים, עמ' קיט-קכ; גמליאלי, אהבת תימן, עמ' 22–23.

2 למשל, קאפח, מחברת, עמ' 25–27; עמר וקאפח, הפירוש.

3 ואסעי, תאריח' אלימן, עמ' 283–287.

4 אין למשל תיאור של הפלפלת ('פלפל חריף'; בלהג הערבי התימני – בסבאס), של עגבנייה ועוד גידולים שמוצאם מן העולם החדש ואשר מהווים מרכיב מרכזי בתרבות החריפה הידועה בשם 'זחוג', שכה מזוהה בימינו עם המטבח התימני. למרות כל האמור לעיל, נזכרו הגידולים: צבר, תירס וטבק וכן כמה עצי פרי טרופיים מיוחדים, שחדרו לתימן באופן מצומצם.

פרק זה מונה למעלה מ-60 מיני צמחים המסווגים בדרך כלל לקבוצות: בתחילה נמנו תבואות החורף (מיני חיטה ושעורה), אחר כך דגני קייץ (דורה ודוחן) ובהמשך מיני קטניות (כגון פול, עדשים ואפונה). קבוצות נוספות שנזכרות בספרו: גידולים להפקת שמן (שומשום וחרדל), צמחי בושם (כגון ורד, יסמין ונענע), עצי פרי (כגון ענבים וחיבושים), צמחים להפקת צבע (כגון ורס, ניל וכופר), צמחי קטורת (לבונה, מור ומצטכא), זרעונים לתבלין (כגון כמון וקצח), עצי פרי טרופיים נדירים (מנגו, גויאבה ואנונה), גידולי מְקֶשָה (כגון אבטיח ומלפפון) וצמחים בעלי ערך כלכלי ותעשייתי (קפה, סוכר וטבק).

התיאורים כוללים, בין היתר, מיני מאפה ומאכלים עשויים מקמח ממיני החיטה שהיו מצויים בתימן בקרב האוכלוסייה – יהודים ומוסלמים כאחד.

במיוחד יש לציין את זני הגידולים השונים. אלואסעי מציין שמות 18 זני ענבים: לבנים (11), שחורים (5) ואדומים (2); וכן שלושה זני טבק.⁵ הוא עומד על כך שמתיקותם של ענבי תימן, של הרימונים ושל החבושים גדולה מאלה של סוריה רבתי (אלשאם); עובדה שמציינים רבים מיוצאי תימן בישראל. חשיבות נוספת היא הבאת שמות הגידולים בדיאלקט התימני הייחודי תוך השוואה לשמות הנרדפים המקובלים במצרים, בארץ ישראל ובסוריה.

אין מטרת המאמר להציג את כל המידע שיש בידינו על צמחי תימן, לכך ראו ליחד מחקר נרחב. מטרתנו רק להוציא לאור את תיאורו של אלואסעי בבחינת "בנותן טעם". להלן נביא את תרגום הטקסט במלואו כשהוא מלווה בזיהוי הצמחים ודברי הסבר קצרים למקצת המונחים.

גידוליה של תימן

יש בה מינים של דגנים⁶ וזרעים וצמחים ופירות ועצים. חיטה⁷ – נקראת 'בר', ומחוץ לתימן היא נקראת – 'קמח'. והיא כמה מינים: מהם כזה שמינו אדום נוטה ללבן, והוא הטוב שבהם, [וגדל] בסביבות צנעא, ונקרא 'אלבר אלבַּנְי' על שם קאע

5 פרק שלם מוקדש להכנת מִטְבֵּל החֶלְבָּה, ראה ואסעי, תאריך' אלימן, עמ' 299–301.

6 במקור: 'חבוב', וניתן לתרגם גם גרעיני תבואה.

7 במקור: 'חנטה' – חיטה רכה, חיטת הלחם (*Triticum aestivum*).

אלבֶּן – חבל ארץ בעל שטחים נרחבים צפונית לצנעא [מהלך] שש שעות⁸ שבו זורעים אותו. ומין אחר הקרוי 'אלסמראא'⁹ – אדום נוטה לשחור, שאותו זורעים בשעוב,¹⁰ באלצאפיה¹¹ ובמקומות אחרים סביב צנעא. ומין הקרוי 'עלס',¹² ונקרא 'אלנסול', והוא הלחם העדין ביותר.

אנשי תימן מכינים מגוון של לחמי חיטה: צורה הקרויה 'ח'בז', הקרויה [גם] 'אלפחוק', וצורה הקרויה 'מלוג', ו[מגוון] של 'סבאיא', ולְשִׁים אותו בחמאה.¹³ הם מכינים אותו בכמה צורות, ולכל צורה יש שם: 'מְלֹחַ' ו'מְקֹעַ'. ומה שנקרא 'ח'בז' הוא הרקיק העגול: אופים אותו ב'פרן'¹⁴ וב'תנור'¹⁵ וניתן למצוא אותו בדמשק, אך לא במצרים. וה'מלוג' מיוחד ל'תנור' והוא עגול בצורה מיוחדת, ואפשר שהוא כפול בקוטרו מה'ח'בז'. מצאתי ממנו בחלב בקוטר קטן. ואם לְשִׁים את הקמח בחמאה וביצים, מכינים ממנו סוגים שונים – מהם ה'ד'מול' ו'בנת אלצחן', בדומה ל'בכלאוה'. ומכינים מן ה'ח'בז' עם ביצים וחלב וחמאה סוג [לחם] הקרוי 'סוסי'.

8 ומרוחק מצנעא כ-50 ק"מ. הוא מצוי כיום במחוז עמראן ושטחו 60x6 ק"מ לערך.

9 אלסמראא – פירושו השחרחר, והוא כינוי לחיטת הדורום (*Triticum durum*).

10 אזור בצפון-מזרח צנעא.

11 אזור בדרום-מזרח צנעא.

12 'עלס' – חיטה דרגרית (*Triticum dicoccum*), חיטה עטוית גרגרים, היא ה'כֶּסֶמֶת' שבמקורות העבריים. ראה טובי, מילון, עמ' 100. הרב יוסף קאפח (הליכות תימן, עמ' 215) תיאר אותה ומנה אותה בין מיני המאכלים בתימן: "עלס-כוסמין; מבשלים אותן במים בקליפתן ובשעת האכילה קולפים אותן". מין זה נחשב לאחד מגידולי הדגן החשובים בתימן בימי הביניים ועד לעת החדשה, ראה וריסקו, חקלאות, עמ' 163; סרג'נט, דגנים, עמ' 43–44; ווד, מדריך, עמ' 396. ר' יעקב אבן ספיר שביקר בתימן בשנת 1859 כתב: "גם הכוסמין, מין חטים וטוב ממנו, הרבה בארץ הזאת, אשר לא ראיתי ממינו בשאר הארצות, וכך שמו בערבית" (ספיר, אבן ספיר, עמ' 10). בהערה 10 הוסיף המהדיר יערי: "ובאמת נקראת כוסמת בערבית: עלס".

13 במקור: 'סמן', והכוונה לחמאה מבושלת.

14 'פרן' – תנור בנוי גדול, אופייני למאפיות בערים. לפעמים ישנה הפרדה בין תא האפייה לתא ההסקה. הלחם נאפה לרוב על קרקעיתו והוא מותאם ללחם תפוח ועבה.

15 ה'תנור' הוא קטן יותר מן ה'פרן', לרוב בצורה קונית (צורת חרוט), חפור או בנוי ועשוי לרוב מחומר. הלחם נאפה לרוב על דפנותיו. ה'תנור' היה שכיח בשימוש הבית.

שעורה¹⁶ – וממנו סוג הקרוי 'סקלה' והוא נחשב לטוב יותר מגרגר השעורה;¹⁷ הוא לבן עז ובעת אכילת לחם [שנאפה] ממנו תחשוב שהוא ממש חיטה. סוג הלחם שאופים ממנו הוא 'מלוג' בלבד.

אחר כך הדורה¹⁸ והיא כמה זנים: לבנה, אדומה וצהובה. וכולם זנים שלה, ולכל אחד מהם שם, ומהם: הדורה השאמית, ואנשי תימן קוראים לה 'רומי', והיא נקראת [גם] 'שאם'¹⁹ ו'דחין'.²⁰

ולוביא,²¹ ו'פול'²² ו'טהף'²³ ו'עדס',²⁴ ו'וג'לבאן' הקרוי בתימן 'עתר' ובמצרים ובאלשאים – 'בסלה'.²⁵ ו'סמסם',²⁶ ו'ח'רדל',²⁷ ומשניהם מפיקים את השמן, ו'ח'שח'אש'.²⁸

16 במקור: 'שעיר'. השעורה היא הדגן השני בחשיבותו בתולדות האנושות. היא מזוהה עם הסוג *Hordeum*. כל מיני השעורה התרבותיים גדלים בתימן; כיום שכיחה השעורה הדרטורית, ראה ווד, מדריך, עמ' 396.

17 'סקלה' – מין שעורים משובחים, ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 325.

18 במקור: 'ד'רה' – דורה, סורגום (*Sorghum vulgare*).

19 במקור: 'אלד'רה אלשאמיה' – הדורה הסורית היא התיס (*Zea mays*).

20 דוחן (*Panicum miliaceum*). מעניין הוא הדיון ההלכתי שהתקיים בימי הביניים בעניין ברכת הסורגום והדוחן בתימן. במחוזות שונים לא הייתה מצויה החיטה, ודגניים אלה שימשו מרכיב מזון בסיסי, ראה ראב"ם תשובות, סימן פד, עמ' 126–127.

21 לוביה תרבותית (*Vigna sinensis*).

22 במקור: 'פול' דהיינו פול. שמו המדעי הוא בק'ית הג'ה (*Vicia faba*), ובתימן הוא נקרא גם 'ק'א'. נאכל לרוב כשהוא קלוי ומכאן שמו, אך גם אכלוהו חי, יבש, מלוח ומונבט. ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 214–215.

23 במקור: ט'הף – בן'חילף חבשי (ט'ף) (*Eragrostis tef*). משמש באתיופיה מין דגן עיקרי וממנו מכינים את האַנְג'רה – הדומה ללחוח התימני. זהו גידול קדום בתימן כמו גם בימינו, ראה סרג'נט, דגנים, עמ' 57–58; ווד, מדריך, עמ' 362. אלואסעי מונה את הטהף עם קבוצת הקטניות ולא עם קבוצת הדגניים. ואכן יהודי חבאן אשר גידלוהו למאכלם נהגו לברך על הלחם שהכינו ממנו 'השכול', ראה מעטוף, עמ' 5; עמר, חמשת מיני דגן, עמ' 192–194.

24 במקור: 'עדס' – עַדְשֶׁה תְּרֻבּוּתִית (*Lens culinaris*).

25 הכוונה כאן לאפונה (*Pisum sativum*) מן הזן התימני הקרוי בקרב יוצאי תימן 'עֵתֶר', ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 215. מדובר באחד מגידולי תימן הקדומים ובכלל אחד הגידולים החשובים בעת העתיקה, ראה סרג'נט, דגנים, עמ' 35; וריסקו, חקלאות, עמ' 163; ווד, מדריך, עמ' 413; ח'לידי, צמחיית הבר, עמ' 114.

ומצויים בתימן צמחי בושם וכל [מיני] הפרחים, מהם: 'ורד',²⁹ 'יאסמין',³⁰ 'פל',³¹ 'נרג'ס',³² 'בנפסג'³³ ו'ריחאן' לזניו [השוניים].³⁴ ואם הללו אינם בנמצא בצנעא בעצמה, הרי הם מצויים בשאר תימן: בזביד,³⁵ בלחג'³⁶ ובאזור המערבי של תימן בערוצי

- 26 השִׁמְשֵׁם (*Sesamum orientale*). נקרא בתימן גם 'ג'לג'אן'.
27 צמחים דומים ממשפחת המצליבים, הקרויים בימינו תְּרָדֵל לָבָן (*Sinapis alba*) וְכְרוּב שְׁחור (*Brassica nigra*), שבימי קדם נהגו להפיק מזרעיהם שמן. בתימן השתמשו לצורך הפקת שמן חרדל בנפוס (*Brassica napus*) (ווד, מדריך, עמ' 123; ח'לידי, צמחיית הבר, עמ' 67), המשמש בימינו להכנת שמן קנולה. שמן החרדל נקרא בתימן 'צליט תְּרָתֵר'.
- 28 פרג תרבותי (*Papaver somniferum*). גדל בימי הביניים בתימן ועדיין גדל בעת החדשה במחוז אַב. הזרעונים נמכרים לאפיה ולרפואה. לא ידוע על השימוש בסם האופיום הנרקוטי, ראה וריסקו, חקלאות, עמ' 199–200; ווד, מדריך, עמ' 67.
- 29 ורד (*Rosa sp.*). הוורד התימני השכיח הוא אחד מזני הוורד הדמשקאי (*Rosa damascena bifera*), ראה וריסקו, חקלאות, עמ' 200–201; ווד, מדריך, עמ' 137.
- 30 יסמין (*Jasmine sp.*). בין המינים שמהם הפיקו בושם הוא היסמין הרפואי (*Jasmine officinale*).
- 31 יסמין ערבי (*Jasmine sambac*).
- 32 נרקיס (*Narcissus*). נרקיס בר ותרבות שימשו לבשמים, ראה הרמב"ם, משנה תורה, הלכות ברכות ט, ו. הנרקיס גודל בעבר בתימן, ראה וריסקו, חקלאות, עמ' 200, אם כי הוא אינו צמח בושם שנודעה בו תימן. אפשר שנפל שיבוש וצריך להיות: 'רנג'ס' – צמח הטגטס (*Tagetes*), שמינים אחדים שלו תופסים עד היום בתימן מקום מרכזי כצמחי נוי ובושם. אצל ח'לידי, צמחיית הבר, עמ' 59, מזוהה הטגטס בו זמנית עם 'רנג'ס' ו'נרג'ס'.
- 33 סגל ריחני (*Viola odorata*). צמח זה גדל בעבר בתימן עד העת החדשה, ראה ווד, מדריך, עמ' 112.
- 34 בתימן קיימים מינים שונים, בעיקר ריחן מצוי (*Ocimum basilicum*) וריחן פורסקל (*Ocimum forskolei* Benth) ובהם זני ריחן שונים הידועים בשמות: 'מאחס' (ביחיד תְּמַחְמָה), 'רומי', 'שְׁקֵר' ועוד. ראה ח'לידי, צמחיית הבר, עמ' 126; פיאמנטה, מילון, עמ' 106; קאפח, הליכות תימן, עמ' 5; צפר, רפואות תימן, ב, עמ' 182–183; גמליאלי, אהבת תימן, עמ' 164.
- 35 עיר בדרום מחוז אלחדידה במישור החוף המערבי של תימן.
- 36 מחוז בדרום-מערב תימן.

הנחלים הפוריים. ומהם [=ומצמחי הבושים]: 'מרזנג'וש',³⁷ 'ח'זאמא' – והוא נקרא גם] 'רימאן',³⁸ 'שבת' – ונקרא גם 'זקיקא',³⁹ 'כאד'י',⁴⁰ ו'נענע'.⁴¹

ומן הפירות: ענבים⁴² על כל זניהם – 24 זנים. והמפורסמים בצנעא ובסביבותיה 18 זנים: 'ביאץ' – כמה זנים, וכן השחור [כמה מינים] והאדום. והערב ביותר מבין זני הענבים הלבנים הוא ה'ביאץ' – והוא [זן] ללא חרצנים. זני הענבים הלבנים: 'ביאץ', 'קואריר', 'ראזקי', 'ערקלי', 'אג'יפי', 'קזאקז', 'אטראף', 'ביץ' אלחמאם, 'סיסבאן', 'אצאבע זינב'. ומהם [זני הענבים] השחורים: 'חאתמלי', 'קקמי', 'עיון', 'חסניני', 'עד'ארא' (ד'יני) – וזהו הזן המשובח ביותר מבין זני הענבים השחורים בשל מתיקותו, ובשל היותו חסר חרצנים. אתה מוצא את הענבים מסודרים בצפיפות באשכול.⁴³ ומזני [הענבים] האדומים: 'זיתון', 'עאצמי' – [הזן] הזה נקרא באלשאם 'ח'לואני', ומתיקות השאמי פחותה מזו של התימני ושל כל זן של אותם הענבים. מתיקותו דומה לזו של מקצת [מזני] ענבי אלשאם. ומתיקותו של זה האדום דומה לזו של התימני.

- 40 אזוב תרבותי (*Majorana hortensis=Origanum majorana*). בתימן הוא נקרא גם בשמות: 'ברדקושה' ו'לז'אב', ראה פיאמנטה, מילון, עמ' 7; צפר, רפואות תימן, ב, עמ' 297.
- 38 השם 'ח'זאמא' בתימן היה כינוי לצמחים שונים, אבל השם 'רימאן' מכון לצמח דבשה לבנה (*Melilotus albus*), שהוא צמח דרשנתי, בעל אשכול פרחים קטנים שצבעם לבן. הצמח מדיף ריח מעט חריף אופייני ושימש לרפואה, ראה צפר, רפואות תימן, ב, עמ' 178–179.
- 39 כפי הנראה הכוונה לשבת הריחני (*Anethum graveolens*), הקרוי בטעות בלשון העממית – 'שמיר'. ואין להחליפו עם השומר הנזכר בנפרד בהמשך הרשימה בשם 'שמאר', עוד ראה קאפח, מחברת, עמ' 40. בקרב הילדות בתימן היה מקובל השיר: "אין אַתְסִירִי, יא ג'דה? בִּין אלְזִקִיקָא וְאַלְכָאד" (לאן את הולכת, סבתא? [והיא עונה]: בינות לַשֶּׁבֶת והפנדנוס), כך מסר יוסף עמר נע"ג, אבי אחד המחברים. ומעניין שגם ברשימתנו מופיעים שני הצמחים בזה אחר זה.
- 40 פנדנוס ריחני (*Pandanus fascicularis = Pandanus odoratissimus*). פרחי הצמח הזכריים מדיפים ריח ונמכרים בשווקים ומפיקים מהם בושם אהוב ביותר על אנשי תימן, ראה מוסועה אלימניה, עמ' 2435–2438.
- 41 נענה (*Mentha*). המין התרבותי הגדל בגינות הוא לרוב *M. spicata*.
- 42 גפן (*Vitis vinifera*).
- 43 במקור: 'מרצוצה', ופירושה מגובש, מלוכד, עשוי כגוש אחד.

והתאנים⁴⁴ על כל זניהן, והמרובה ביותר בתימן הוא [זן] התאנים השחורות, ויושבי תימן קוראים לתאנים – 'בִּלְס'. ומהם [זן] התאנים הקוצניות, הקרוי בתימן – 'תִּרְכִי', ובאלשאם – 'אַלְצִבִּי־רָה'.⁴⁵ והמשמש – הקרוי בתימן – 'בִּרְקוֹק', והוא אינו ה'ברקוק' של אלשאם.⁴⁶ ה'ברקוק' של אלשאם אינו מצוי בתימן. המשמש של אלשאם מתוק יותר מן המשמש של תימן בהרבה. ו'פרסכ' [הקרוי כך] בתימן,⁴⁷ קרוי מחוץ לתימן – 'אנג'אץ'. וה'אנג'אץ' של תימן⁴⁸ אינו ה'אנג'אץ' של מצרים ואלשאם, אלא מין אחר. ו'ענברוד' קרוי בתימן גם 'כִּמְתִּירָא'⁴⁹ – וכך גם שמו המקורי בשפה [הערבית]. ומצוי בתימן ה'תות', אלא שהמין המתוק שלו – הלבן⁵⁰ – אינו מניב פירות. בתימן רק [הזן] האדום החמוץ.⁵¹ ויש בתימן הרבה מן ה'מוז',⁵² וה'ג'וז',⁵³ וה'לוז'.⁵⁴ ותמרים⁵⁵ על כל זניהם בכל מקום מלבד צנעא: בזביד,⁵⁶ נג'ראן⁵⁷ ועסיר.⁵⁸ וה'תמר אלהנדי',⁵⁹ ויושבי תימן קוראים לו – 'חִמְר'. ורימונים⁶⁰ – מתוקים וחמוצים

- 44 התאנה (*Ficus carica*). על הוראת השם 'בלס' בתימן, ראה בהרחבה שטיינר, בולס שקמים, עמ' 20–25.
- 45 צבר מצוי (*Opuntia ficus-indica*) או בתרגום עברי מן הדיאלקט התימני: 'תאנה תורכית' או 'תאנה קוצנית'.
- 46 משמש (*Prunus armeniaca*).
- 47 אפרסק (*Prunus persica*).
- 48 שזיף (*Prunus domestica*).
- 49 אגס (*Pyrus communis*).
- 50 תות לבן (*Morus alba*).
- 51 תות שחור (*Morus nigra*).
- 52 בננה (*Musa paradisiaca*).
- 53 אגוז המלך (*Juglans regia*).
- 54 שקד (*Amygdalus communis*).
- 55 תמר (*Phoenix dactylifera*).
- 56 עיר בדרום מחוז אלחדידה במישור החוף המערבי של תימן.
- 57 חבל ארץ המצוי כיום בדרום סעודיה. ידוע בגידוליו החקלאיים – ובמיוחד בתמרים.
- 58 חבל ארץ המצוי כיום בדרום-מערב סעודיה.
- 59 תמר הנדי (*Tamarindus indica*).
- 60 רימון (*Punica granatum*).

– ו'ספרג'ל'.⁶¹ ומתיקות הרימון וה'ספרג'ל' עולה על זו של רימוני אלשאם ומצרים. ואילו ה'ספרג'ל' של מצרים – אין לו אלא שמו בלבד. והלימון המתוק והחמוץ.⁶² ו[כן] בתימן [גדל] האתרוג⁶³ וזה אינו מצוי במצרים ובאלשאם. וה'רְס' ⁶⁴ – הוא ה'אֵס' וה'הדס' (!)⁶⁵ – ו'עצפר' ⁶⁶ ו'ניל' ⁶⁷ ו'חנא' ⁶⁸ ו'זנג'ביל' ⁶⁹ – ברימה, ⁷⁰ בחפאש ⁷¹ ובלאעה. ⁷² וה'פלפל' אלאסוד, ⁷³ אלא שהוא אינו מניב פירות.

61 חבוש (*Cydonia oblonga*). בתימן קיימים שני זנים עיקריים: לבן וצהוב. החשובים היו ריחניים, מתוקים ביותר ועסיסיים שניתן לאוכלם חיים כשאר הפירות, ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 35; הנ"ל, בתוך: משנה תורה להרמב"ם, הלכות ברכות ת, ג, (מהדורת הרב יוסף קאפח), ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' תרטז, הערה ח; שם, ט, א, עמ' תרלא, הערה ה.

62 לימון מתוק (*Citrus limetta*) ולימון חמוץ (*Citrus limon*).

63 במקור: 'אתרג', ובתימן נקרא גם 'תרנג' – אתרוג (*Citrus medica*). בתימן היו כמה זני אתרוגים; המפורסם שבהם הוא הזן הגדול, שעשוי להגיע לכדי כמה ק"ג ולאורך עד כחצי מטר. האתרוג התימני הוא בשרני וחסר שקיקי מיץ שעוטפים את הזרעים לחלוטין או שהללו מועטים בו ביותר. הפרי נמכר בשווקים ונאכל חי ומבושל. ראה קאפח, הליכות תימן, עמ' 33; הנ"ל, מחברת, עמ' 37; ווד, מדריך, עמ' 201.

64 פלמינגיה (*Flemingia grahamiana*). מתרמילי צמח זה הפיקו סממן צביעה צהוב בדומה לכרכום (זעפראן), המשמש לנוי וכחומר רפואי נגד מחלות עור. כיום השימוש בו נדיר. ראה מוסועה אלימניה, ב, עמ' 1006–1007; ע'אפקי, הגרסה המקוצרת, ד, עמ' 568–571, מס' 274; וריסקו, חקלאות, עמ' 157; רודיונוב, חצ'רמות, עמ' 133, 138, 144; ווד, מדריך, עמ' 162; שנינג, מילון, עמ' 297.

65 ואס וההדס (!) – אין ספק שנפל כאן שיבוש וצריך להיות והאס הוא ההדס (*Myrtus communis*). השם העברי והערבי בדיאלקט הערבי תימני זהים ובאמהרית ותגריניה "אדס", ראה ד' דינו וז' עמר, אתיופיה בישראל – רפואה ותרופות מסורתיות של קהילת יוצאי אתיופיה, ירושלים תשל"ג, עמ' 177.

66 קרטם הצבעים (*Carthamus tinctorius*).

67 ניל הצבעים (*Indigoferat inctoria*).

68 כופר (*Lawsonia inermis*).

69 זנג'ביל (*Zingiber officinale*), ראה ח'לידי, צמחיית הבר, עמ' 198.

70 מחוז במרכז תימן כ-200 ק"מ דרומית לעיר צנעא.

71 חבל ארץ במחוז מחוית מערבית לעיר צנעא.

72 חבל ארץ במחוז מחוית מערבית לעיר צנעא. נחשב לאזור פורה במיוחד.

73 פלפל שחור (*Piper nigrum*).

וה'לבאן אלד'כר' – בהרי חצ'רמות⁷⁴ ואלשחר,⁷⁵ וה'לבאן אלד'כר' נקרא 'כנדר'.⁷⁶
 ובתימן [מצוי גם] ה'לבאן אלשחרי' ו'מר',⁷⁷ ו'מצטכא',⁷⁸ – שרף עץ שראיתי
 ב'ע'מדאן',⁷⁹ שבצפון עסיר, ו'כמון',⁸⁰ ו'אנסון',⁸¹ ו'שמאר',⁸² ו'ג'ואפה',⁸³ – בלחג,⁸⁴
 ו'ע'מב' – הקרוי במצרים 'מנג'ה' ו'אמבאא',⁸⁵ ו'ח'רמש' – הקרוי במצרים 'קשטה',⁸⁶
 ראיתיו בלחג' ובאלחדידה,⁸⁷ הוא מובא אליה מסביבותיה. טעמתו רק כאשר הייתי
 בשנת הדפסת הספר הזה במצרים [1927], כאשר הייתי בביתו של חברי המלומד

- 74 מחוז גדול וחשוב במזרח תימן.
- 75 כך הייתה קרויה בעבר רצועת החוף שבין ע'מאן ובין חצ'רמות שבמזרח תימן. כיום עיר נמל
 שבעבר נודעה בעיקר בזכות ה'לבאן' שנמכר בשווקיה. אחד ממיניו אף נקרא על שמה –
 'אללבאן אלשחרי'.
- 76 הלבונה נקראת בערבית "לבאן" או "כנדר", עצי קטורת מן הסוג "בוזול'יה", בתימן מצויה
 הלבונה הקדושה (*Boswellia sacra*).
- 77 מור (*Commiphora myrrha*).
- 78 פיאמנטה (מילון, עמ' 467) מביא את הזיהוי המקובל – אלת המסטיק (*Pistacia lentiscus*),
 שיח יס'תיכוני שאינו גדל בתימן, אבל השרף שלו היה מיובא אליה לצרכי רפואה. ובהמשך (שם,
 עמ' 468), מזכיר פיאמנטה מין עץ מסטיק הודי, ואיננו יודעים לאיזה מין עץ התכוון; כפי הנראה
 הכוונה ל-*Bursera gummifera*, אלא שצמח זה אינו גדל בתימן.
- 79 יישוב קטן באזור עסיר המצוי כיום בדרום-מערב סעודיה.
- 80 כ'מון ת'רבותי (*Cuminum cyminum*).
- 81 כמנון האניס (*Pimpinella anisum*).
- 82 שומר (*Foeniculum vulgare*).
- 83 גויאבה (*Psidium guajava*).
- 84 מחוז בדרום-מערב תימן.
- 85 מנגו (*Mangifera indica*). מפירות הייצוא של חוגרייה לעדן, ראה רצ'א, תימנה, עמ' 156–157,
 הערה 7. שלום דפנה, יליד חוגרייה, מעיד שלא רק את המנגו גידלו באזור זה, אלא גם גויאבה
 ופירות טרופיים אחרים. יוסף עמר נע"ג, אבי אחד המחברים, העיד שהמנגו היה מגיע לעתים
 רחוקות לשוקי צנעא.
- 86 אנונה (*Annona squamosa*). נראה שמוצאו ביבשת אמריקה הטרופית, אך היה ידוע במערב
 הודו כפי הנראה כבר במאה השש-עשרה. גדל בתעז ובשיפולי התהאמה, ראה ח'לידי, צמחיית
 הבר, עמ' 36.
- 87 מחוז במערב תימן וכן עיר נמל ידועה לחוף הים האדום.

הנכבד, אחמד זכי באשא,⁸⁸ אכלתיו בפעם הראשונה. וראיתי בלחג' ובאלחדידה פירות קטנים בגודלם מאבטיח וצבעם צהוב עז – לא ראיתי כמותם במצרים ובאלשאם – ומי שאוכל אותם משבח את מתיקותם, והם בעלי גרעינים קטנים, שחורים ביותר.⁸⁹ ו'קחטה' – היא ה'חבה אלסודא' – ונקראת 'שוניז', ובמצרים ואלשאם – 'חבת אלברכה'.⁹⁰

ואשר לירקות הרי הם מרובים: יש בתימן 'ח'אר' הקרוי 'קת'אא' והוא שני זנים: ארוך וקשה, ונקרא מחוץ לתימן – 'קת'אא';⁹¹ וקטן וחלק ועדין – והוא ה'ח'אר'.⁹² וה'חבחב' – הקרוי מחוץ לתימן 'בטיח' – הוא כמה זנים: בתימן מצוי [זן] אדום⁹³ וצהוב; וזן [אחר] שלו נקרא 'ח'רבז', ו'שמאם'⁹⁴ ו'עג'ור'⁹⁵ – לא נזרע בתימן על אף היותו זן שלו, וזאת בשל נחשלות החקלאות: הממשלה התורכית נתמנתה לפרק זמן מסוים בתימן ולא גילתה שום עניין ולא הקדישה תשומת לב כדי לפתח את החקלאות, את הסחר או התעשייה שלה [=תימן] או לאסוף את המידע אודותיה או להפיץ את המדעים שלה. וכעת לאחר עליית האימאם יחיא החלה תימן להתפתח ולחיות חיים חדשים. הוא נכנס לצנעא לאחר התורכים ומצאה ח'רבה, וכיום תמצאנה "כמו חדשה".⁹⁶ ועץ ה'בן'⁹⁷ המפורסם.

88 אחמד זכי באשא (1867–1934), משכיל מצרי מפורסם, איש אשכולות בתחום הספרות ומחלוצי תחיית המורשת הערבית.

89 הכוונה כאן לפפאיה (*Carica papaya*). ווד, מדריך, עמ' 113, מציין שהוא נקרא 'עמב' – כשם המנגו.

90 קצח (*Nigella sativa*).

91 מלון הקתא (*Cucumis melo var. chate*).

92 מלפפון (*Cucumis sativus*).

93 אבטיח (*Citrullus lanatus*).

94 מלון (*Cucumis melo*).

95 לפי עיסא, מילון, עמ' 61–62, הכוונה למלון הקתא. למעשה, מין מלון *Cucumis melo var. flexuosus* מוארך ודק הדומה למלפפון. ידוע בשמו העממי 'מלפפון הנחש' (*snake cucumber*).

96 במקור: 'פי ת'וב קשיב', ופירושו המילולי "בבגד חדש או נקי".

97 קפה ערבי (*Coffea Arabica*). באמהרית – בונה, ובתגריניה – בון.

וקנה הסוכר⁹⁸ מצוי בתימן ועושים ממנו את הסוכר האדום הקרוי בתימן – 'עֶטְוִי'⁹⁹ ועושים בצנעא את ה'סכר אלנבאת' ושאר הממתקים המיועדים לחגים ולשמחות. ומן העצים הרבים המצויים בתימן, עצי פרי זולתם, ומהם: 'צמע'¹⁰⁰ ו'אלצבר אלחצ'רמי'¹⁰¹ (ו'אלקטן'). ובתקופה הזו דאגה ממשלת אלמתוכל, יחזקה האל, שיזרעוהו ויהיה נפוץ בכל ברחבי תימן. ומצוי בתימן הטבק¹⁰² – הקרוי בפי יושבי תימן 'תַתְּנָן' – על זניו השונים: 'חמומי', 'חמ'רי' ו'ח'בְּתִי' – והראשון הוא המפורסם ואותו מייצאים לשאר הארצות.

ביבליוגרפיה

- גמליאלי, אהבת תימן נסים בנימין גמליאלי, אהבת תימן – השירה העממית התימנית, שירת הנשים, תלאביב תשל"ט.
- ואסעי, תאריח' אלימן עבד אלואסע אבן יחיא אלואסעי, תאריח' אלימן – פרג'ת אלהמום ואלחזן פי חואדת' ותאריח' אלימן, קהיר 1927.
- ווד, מדריך J. R. I. Wood, *A Handbook of the Yemen Flora*, Kew 1997.
- וריסקו, חקלאות D. M. Varisco, *Medieval Agriculture and Islamic Science: The Almanac of a Yemeni Sultan*, Seattle-London 1995.

- קנה סוכר (*Saccharum officinarum*). 98
- קאפח, הליכות, עמ' 27, מתארו כסוכר בלתי מזוקק מתוצרת מקומית. השווה פיאמנטה, מילון, עמ' 332: גושי סוכר חום, רך, לא מזוקק או מוצר מקומי שנהגו ללעוס בתימן. 99
- 'צמע' בסתם הוא שרף, אלא שבדרך כלל הכוונה לשרף של מיני השיטה – בעיקר שיטת הנילוס 100
- (*Acacia nilotica*), הידועה גם בשם 'קֶרְקֶץ'. עלי העץ משמשים גם במלאכת הבורסקאות. 101
- אלוי (*Aloe sp.*). בתימן הוגדרו כ-20 מינים של הצמח הזה, בחלקם אנדמיים, כולם סוקולנטים (צמחים בשרניים הצוברים מים ברקמות מיוחדות). מהתמצית המיובשת של הג'ל המצוי בעלים הבשרניים מתקבל חומר שחור המשמש לרפואה, ראה ווד, מדריך, עמ' 399–402; ח'לידי, צמחיית הבר, עמ' 30–31. 102
- טבק (*Nicotiana tabacum*). 102

- חופת חתנים
 מנחם עוּוֹץ' (מהדיר), **חופת חתנים הנקרא שירה וזמרה**, עדן תרפ"ה.
- ח'לידי, צמחיית הבר
 A. W. A. al-Khulaidi, *Flora of Yemen*, Yemen 2000.
- טובי, מילון
 יוסף [יובל] טובי, "מילון עממי עבריערבי מתימן ללשון ספרות חז"ל", בתוך: יצחק גלוסקא וצמח קיסר (עורכים), **ספר שבטיאל**, רמתגן תשנ"ב, עמ' 77–121.
- מוסועה אלימניה
 אלמוסועה אלימניה, א-ב, בירות 1992.
- מעטוף, יהדות חבאן
 הרב סעדיה מעטוף, **יהדות חבאן (חצרמות) בדורות האחרונים**, ברקת תשמ"ז.
- ספיר, מסע לתימן
 יעקב ספיר, **ספר מסע תימן**, (מהדורת אברהם יערי), ירושלים תש"ה.
- סרג'נט, דגנים
 R. B. Serjeant, "The cultivation of cereals in Mediaeval Yemen", *Arabian Studies* 1 (1974), pp. 25–74.
- ע'אפקי,
 הגרסה המקוצרת
 M. Meyerhof & G. P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs" of Aḥmad Ibn Muḥammad Al-Ghāfiqī by Gregorius Abul-Faraḡ (Barhebraeus)*, I-IV, Cairo 1932–1940.
- עיסא, מילון
 Issa Bey, A., *Dictionnaires des Noms des Plantes*, Caire 1930.
- עמר וקאפח, הפירוש
 זהר עמר ואלעד קאפח, "הפירוש התימני של זיהוי צמחי המשנה לרבנו נתן אב הישיבה", בתוך: איילת אטינגר ודני ברמעוז (עורכים), **מטוב יוסף – ספר היובל לכבוד יוסף טובי**, ב, חיפה תשע"א, עמ' 11–22.
- עמר, חמשת מיני דגן
 זהר עמר, **חמשת מיני דגן**, הרברכה תשע"א.
- פיאמנטה, מילון
 M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, I-II, Leiden 1991.
- צפר, רפואות תימן
 שלמה צדוק צפר, **ספר רפואות תימן**, א-ג, ראש-העין תשנ"א.
- קאפח, הליכות תימן
 הרב יוסף קאפח, **הליכות תימן**, ירושלים 1978.

- קאפח, מחברת
זהר עמר, **מחברת צמחי המשנה של הרב יוסף קאפח**, תל־אביב תשס"ה.
- ראב"ם, תשובות
רבי אברהם בן הרמב"ם, **תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם**, (מהדורת אברהם חיים פריימן ושלמה דב גויטיין), ירושלים תרצ"ח.
- רודיונוב, חצ'רמות
M. A. Rodionov, *The Western Hadramawt: Ethnographic Field Research, 1983-91*, Halle-Wittenberg 2007.
- רצ'א, תימנה
יוסף רצ'א, **תימנה – מבוא לארץ אלחוגריה למרי יוסף רצ'א**, (בעריכת אפרים יעקב), נהריה-ירושלים-ווינינגטון תשנ"ה.
- שטיינר, בולס שקמים
ר"ש שטיינר, "בולס" ו'שקמים' (עמוס ז, יד): מילים שאולות מדרום ערבית עתיקה ועצים מיובאים מתימן", **תימא ט** (תשס"ו), עמ' 17–44.
- שנינג, מילון
H. Schönig, Schminken, *Düfte und Räucherwerk der Jemenitinnen Lexikon der Substanzen, Utensilien und Techniken*, Würzburg 2002.